

ІВАН ОГІЄНКО І КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У статті розглядаються питання культури поведінки підлітків у контексті гуманізму І. Огієнка.

Ознакою нашого сьогодення є духовний вакуум, що призводить до прагматичної орієнтації дітей та молоді. Діти зростають пасивними споживачами суспільних благ, значна частина їх не володіє нормами морально-етичного людського співжиття. Це ознака духовної порожнечі. Тому найважливішим завданням школи є формування духовних потреб особистості, становлення її соціально-етичної зрілості, вироблення високої культури і навіть мистецтва поведінки. Різноманітність міжособистісних взаємин, збільшення кількості морально-етичних правил, ускладнення багатьох видів професійної етики (юридична, медична, педагогічна, військова, комерційна і т.п.) призводять до утворення нового типу моральної поведінки. Сьогодні неможливо мати "готовий етикет" на всі випадки життя, людина повинна керуватись у всіх багатоманітних стосунках з іншими чіткими моральними принципами. Настав час творчої моральної поведінки, яка визначається усією духовною культурою людини, а не лише навичками її поведінки, відтренованими у конкретній ситуації.

Проблему морально-етичного розвитку особистості глибоко досліджував видатний педагог, мовознавець, філософ і богослов І. Огієнко. Аналіз його теоретичної спадщини і практичної діяльності засвідчує, що використання християнської моралі поряд з історично складеними моральними нормами сприяє розвитку духовності людини: формує моральні чесноти (совість, справедливість, любов, милосердя тощо) і виробляє норми поведінки. Важливою ознакою культурності людини Огієнко вважав знання рідної мови. Та ж людина, яка не вивчила "своєї соборної літературної мови, не може зватися вповні інтелігентною, бо бракує їй найважливішої й найбільшої частини духовної культури"[4:17]. Є у Огієнка і певні зауваги до підлітків: спілкуючись між собою, "середньошкільна молодь" мусить конче виправляти "один одному помилки супроти літературної мови"[4: 46].

Культура поведінки школяра постає у сукупності форм його вчинкової діяльності, "в яких знаходять зовнішній вияв моральні та естетичні норми" [7:144]. В широкому розумінні в поняття "культура поведінки" входять: етикет – як сукупність правил поведінки з оточуючими, форми звертання і привітань, поведінка в громадських місцях і т.п. Культура поведінки засвідчує, яким чином реалізуються у самій поведінці вимоги моральності, який зовнішній вияв має така щодо людини, наскільки органічно, природно моральні норми злились із способом її життя, стали повсякденними життєвими правилами. В ідеальному варіанті знання морально-етичних норм повинно перетворитися у внутрішні еталони і мотиви поведінки. В культурі поведінки виділяють три компоненти: емоційно-мотиваційний, когнітивний і діяльнісний. Особливу роль у структурі культури поведінки підлітків відіграє емоційно-мотиваційний компонент. У підлітковому віці в центрі уваги постають питання, пов'язані з правилами громадської поведінки і нормами взаємовідносин між людьми, у підлітків починають складатися відносно стійкі і незалежні від випадкових впливів моральні погляди, судження, оцінки. Підлітки часто йдуть за тими нормами, які прийняті в їх середовищі, особливо якщо моральні вимоги й оцінки того чи іншого колективу не співпадають з вимогами дорослих. Підлітковий вік є тим періодом, коли у дітей виникають переконання щодо прийняття чи неприйняття певних правил поведінки. Прийняття етичних норм може виходити із бажання завоювати хороше ставлення чи уникнути осуду, із прагнення до ідентифікації з певним зразком (ідеалом), із бажання відповідати власним цінностям, які до цього часу засвоювались підлітком із оточуючого середовища, а тепер стають внутрішніми [1:326]. Такі "внутрішні, суб'єктно-особистісні спонукання до дій є мотивами" [7: 196]. Оцінити поведінку підлітків без розуміння мотивів неможливо.

Мотиви виникають, розвиваються і формуються на основі потреб. Найбільш важливими для підлітка є потреби, пов'язані із статусно-рольовим визначенням, потреби у визнанні, потреби, пов'язані з власним "Я", інакше кажучи, потреби у самоствердженні. Трансформуючись у мотиви, вони зумовлюють поведінку підлітка. Різні за своїм змістом, формою прояву, силою, стійкістю, ступенем усвідомлюваності, мотиви у поведінці реалізуються неоднаково. Провідним мотивом поведінки підлітків Л. Божович визначає мотив самоствердження, бажання знайти своє місце в колективі ровесників, утвердити свою дорослість в очах оточуючих. Конкретний характер і внутрішня психологічна природа вчинків учнів залежить від особливостей мотивації. Якщо мотивом поведінки підлітка є бажання командувати ровесниками, прагнення протиставити себе колективу, довести свою перевагу, то це пов'язане з індивідуалістичною спрямованістю особистості. Невміння завоювати прихильність товаришів позитивними якостями породжує негативізм у поведінці підлітка.

Проте самоствердження може бути пов'язане із бажанням підлітка завоювати повагу оточуючих, довести їм свою самостійність, свої уміння і здатність бути на рівні "дорослих" вимог. Таке самоствердження не веде до негативних наслідків і пов'язане з громадською спрямованістю особистості, має етичну цінність [1: 352]. Прямуючи за Л. Божович, визначаємо не менш значущий мотив поведінки підлітків – прагнення всіляко уникати критики ровесників і наявність у них боязні бути "невизнаним". Судження і оцінки товаришів мають перевагу перед оцінками дорослих. Мотив поведінки у даному випадку визначається як мотив досягнення успіху (позитивної оцінки товаришів). Причому перше місце починає займати оцінка таких вчинків і якостей, які характеризують моральний рівень розвитку особистості, і якими, на їх думку, повинен володіти товариш. До таких якос-

тей підлітки відносять мужність, стійкість, вольові риси. Реальні зміни, пов'язані із зміною зовнішності у підлітковий вік, вносять суттєві корективи в уявлення про себе, сприйняття себе, самооцінку. Самооцінка стає важливим фактором психічного розвитку підлітка, регулятором і мотивом поведінки. Судження підлітка ґрунтуються на пізнанні й оцінюванні ним якостей інших, порівнянні себе з іншими.

Мотивом може бути сприйнятий чи створений підлітком ідеал людини, яку він хоче наслідувати і риси якої хоче виховати в собі. Тут може виникнути конфлікт між самооцінкою і рівнем домагань, що призводить до негативізму у поведінці. Окрім того, бажання завоювати хороше ставлення з боку товаришів (рідше – дорослих) чи уникнути осуду породжує мотив заохочення чи мотив уникнення моральних санкцій. У процесі життєдіяльності підлітків формуються мотиви, що відіграють провідну роль і підкоряють собі інші спонуки. Ці мотиви детермінують поведінку підлітків, яка набуває етичної цінності за умови свідомого сприйняття підлітком норм і цінностей життя. Звідси – другий компонент структури культури поведінки підлітків – когнітивний, що вимагає знання підлітками основних етичних норм, правил. Етичні знання, які підліток здобуває в процесі спеціального навчання і виховання, є тим вихідним матеріалом, який він випробовує в ході власної моральної діяльності, у спілкуванні з іншими людьми, у процесі різних видів діяльності загалом. При наявності знань про норми поведінки, про те, що є добро, а що зло, можливий свідомий і вмотивований вибір вчинку, який відповідає або ж протирічить існуючим у суспільстві нормам моралі. "Розуміння добра і зла – найбільший розум, – зазначав Огієнко. Те, що нікому не приносить шкоди, а саме щастя, те зведе добром" [3: 28].

Добро і зло у своєму змісті не можуть вичерпати усієї різноманітності моральних явищ. В моральній свідомості добро і зло невіддільні від понять обов'язку, совісті, честі і гідності, сенсу життя і щастя, що становлять духовні цінності людини. Саме в підлітковому віці дитина намагається осмислити ці поняття і застосувати їх до поведінки оточуючих і своєї власної.

Діяльнісний компонент культури поведінки пов'язаний з "конкретними вміннями і навичками поведінки (етикет) і самокеруванням поведінкою під впливом почуття обов'язку, честі, совісті" [2:42]. Вміння і навички морально-етичної поведінки здобуваються у процесі соціальної активності підлітка, що намагається усвідомити і засвоїти зразки поведінки дорослих і їх ціннісні орієнтири. Підліток оцінює критично ставиться до вчинків дорослих, вибираючи в них те, що цінне для нього особисто і відкидаючи все, що, на його думку, не відповідає нормам людських взаємовідносин. Претендуючи на дорослість, молодші підлітки із поведінки дорослих засвоюють те, що становить зовнішні прояви: хлопчики – паління, вживання спиртних напоїв, дорослу моду, специфічний лексикон; дівчата – зачіску, косметику, одяг, спосіб відпочинку тощо. Особистою цінністю для підлітка є прагнення зайняти своє місце в колективі, спілкуватись з товаришами, бути визнаним. Але становище далеко не кожного з них у середовищі товаришів однакове. У рангованому ряді вони займають місце "зірки"-лідера, "вибраного" чи "невизнаного". У намаганнях самоствердитись "невизнані" досить часто набувають негативних форм спілкування, манери одягаться. Прогнозувати розвиток культури поведінки підлітків і планувати конкретну роботу з ними неможливо без точної діагностики рівня розвитку моральної свідомості, одним із компонентів якої є моральні знання. Об'єктивна інформація про вихованців дає можливість правильно визначити цілі і завдання виховної роботи.

Процес формування моральних знань проходить ряд етапів: від елементарних відомостей про моральні поняття до повного оволодіння ними і уміння застосовувати ці знання в житті. "Засвоєння моральних знань тісно пов'язане з індивідуальними психологічними особливостями учнів, і це визначає наявність значних розбіжностей в рівнях засвоєння моральних знань у однієї вікової групи" [6:78]. При дослідженні ролі моральних знань у формуванні культури поведінки підлітків слід враховувати основні параметри моральних знань (повноту, оперативність, усвідомленість, міцність) і їх рівні.

Виділяють три рівня засвоєння моральних знань. Перший рівень передбачає засвоєння певної інформації про етично-цінні поняття. Важливими характеристиками даного рівня є обсяг і міцність знань. Другий рівень засвоєння знань вимагає оволодіння способами застосування знань в типових ситуаціях. Найважливішою характеристикою цього рівня поряд з обсягом і міцністю є оперативність знань. Третій – найбільш високий рівень – передбачає готовність творчо застосовувати набуті знання в різних ситуаціях. Найважливіша характеристика цього рівня – усвідомленість [6:79].

Діагностика рівня засвоєння молодшими підлітками знань про морально-етичні категорії з допомогою анкетувань, опитування, бесід, експериментальних завдань дала нам змогу виявити вікові і деякі індивідуальні розбіжності та повноту і обсяг моральних знань молодших підлітків. Так, в результаті анкетування було виявлено розбіжності у повноті моральних знань: учні 5-го класу називають 17 позитивних і 17 негативних якостей, що характеризують особистість, учні 6-го класу відповідно 21 і 19, а учні 7-го класу – 31 позитивну якість і 22 негативних. Це свідчить про те, що обсяг моральних знань з віком зростає. Перелік позитивних якостей, які називають п'ятикласники, обмежується такими моральними поняттями, як доброта, чуйність, "не кричить", "не б'ється", "гарно поводить ся"; негативних – злість, жадібність, "б'ється", "та, що кричить". Серед шестикласників найбільш популярними виявились доброта, ввічливість, чуйність, вихованість; негативними рисами вони вважають злість, крикливість, "обзивання", жадібність, заздрість, вживання нецензурних слів. Моральні знання семикласників характеризуються більшою повнотою порівняно із знаннями учнів 5-х і 6-х класів: у них серед позитивних якостей, окрім названих, з'являються поняття чемність, щедрість, довіра, відповідальність; засуджуються такі риси, як скупість, самолюбство, корисливість, нервозність.

Моральні знання підлітків зазнають не лише кількісних, але і якісних перетворень. Завдання на визначення понять дали змогу з'ясувати їх суттєві і несуттєві ознаки, ступінь їх усвідомлення підлітками і вміння оперувати ними. Експериментальні дані підлягали переважно кількісному аналізу. Аналіз відповідей свідчить, що переважна більшість підлітків називають окремі суттєві ознаки понять. Деякі підлітки вже здатні давати повні, аргументовані відповіді, наводити приклади, проте і тут існують вікові відмінності: серед учнів 6-7-х класів більший процент дітей, ніж серед учнів 5-го класу, які вміють обґрунтувати свою відповідь.

Поряд з віковими відмінностями в рівнях моральних знань, спостерігаються значні індивідуальні розбіжності в одній віковій групі. Вони виникають з різних причин, однією з яких є стать: дівчата називають більш "жіночі" якості – доброта, лагідність, привітність (хоча серед переліку зустрічається і така "чоловіча" якість, як сміливість), хлопці у багатьох випадках називають сміливість, хоробрість. Спільними позитивними якостями є доброта (у всіх анкетах), сміливість, ввічливість; найбільш засуджуваними – злість, грубість, жадібність. Дівчата називають більше якостей, ніж хлопці. Характерним є те, що ті хлопчики, які погано навчаються і мають прояви девіантної поведінки, називають по одній якості (рідше - дві), в багатьох випадках – не називають жодної позитивної чи негативної якості. Це свідчить про їх низький рівень культурного досвіду, що зумовлено недостатніми моральними знаннями.

Окрім того, підліткам потрібно було розкрити зміст окремих морально-етичних понять. При виконанні цього завдання індивідуальні відмінності в рівнях засвоєння моральних знань проявились насамперед у глибині усвідомлення моральних понять. Значна частина підлітків дає визначення окремим якостям, але визначає їх неглибоко, поверхово. Іноді спостерігаються змішування понять.

Частина учнів дає повні, розгорнуті визначення, наводить приклади прояву цих якостей у поведінці. Так обов'язок вони розуміють як виконання доручень, навчання у школі, "невідкладна справа, яку треба зробити обов'язково". На питання "Що таке чуйність?" підлітки відповіли майже однаково: "виявляє співчуття до чужого горя", "може відчувати біду, радість". Проте 7% шестикласників із числа опитаних дають помилкове визначення "чуйності": "коли до тебе звертаються, а ти нічого не чуєш", "коли людина тихо щось почувала". Ще 7% зовсім не дають визначення цьому поняттю. Семикласники правильно співвідносять "чесність" і форми її прояву, не зовсім чітко дають визначення "сміливості".

В ході розв'язання моральних ситуацій з'ясувалось, що значна частина підлітків вміє робити моральний вибір. У своїх відповідях деякі учні навіть вказують, які якості особистості можуть проявлятися у тому чи іншому вчинкові: "збреше", "допоможе, бо співчуває", "не напише записку, бо це нерозумно і неблагородно". Проте тут існує певна суперечність: не всі підлітки, що вибрали морально-етичну дію, в реальному житті саме так діють. Це свідчення того, що моральні норми не стали внутрішнім регулятором поведінки підлітка.

Підліткам було запропоновано також анкету з питаннями про те, задоволені вони собою чи ні. Слід відмітити, що учні висловлюють різні судження: одні оцінюють себе, називаючи якості, які хотіли б змінити (це свідчить про наявність міцних морально-етичних знань і їх усвідомленість), інші дають невизначені відповіді (це ознака низького рівня засвоєння моральних знань). 33% підлітків пов'язують причини задоволення чи не задоволення собою зі своєю навчальною діяльністю: "незадоволений своїми вчинками", "незадоволений, тому що погано вчуся", "незадоволена, бо майже не везе в навчанні". Більша частина семикласників (56%) пов'язують задоволення чи незадоволення собою з проявом морально-психологічних якостей. Наприклад: "В кожній людині є, крім позитивних, ще й негативні риси. У мене – це впертість, нервозність". "Я трохи лінивий і сором'язливий". "Незадоволена своїм характером". "Мені подобаються мої риси обличчя і характер". Частина учнів акцентує увагу на конкретній діяльності і з нею пов'язує задоволення чи незадоволення собою. Ще інші підлітки співвідносять свої почуття із ставленням однокласників, виконанням обов'язків по відношенню до батьків, школи: "приношу користь школі", "розважаю друзів", "хочу, щоб мене поважали в класі". "Почуття задоволення чи незадоволення мають під собою соціальну природу і міцно пов'язані з безпосереднім оточенням дітей" [6:88].

На основі аналізу можна виділити групи учнів, які мають певний рівень засвоєння моральних знань. До першого – низького – рівня із числа досліджуваних слід віднести учнів 5-го класу і окремих учнів 6-го (31%) і 7 (11%) класів. В межах однієї вікової групи спостерігаються індивідуальні розбіжності у засвоєнні моральних понять. Так, частина учнів 6-го класу (43%) володіє другим – середнім – рівнем моральних знань. Деяких учнів цього класу (26%) можна віднести до третьої групи, оскільки вони мають достатній обсяг знань, знання їх оперативні і усвідомлені, вони можуть дати характеристику якостям, проаналізувати, як саме ті чи інші якості проявляються у поведінці. Учні 7-го класу в переважній більшості (58%) мають високий рівень знань, хоча склад цієї групи теж неоднорідний (низький рівень знань – 11%, середній – 31%). Відмінності між групами підлітків з середнім і низьким рівнем моральних знань виявляються при виконанні ними завдань, що вимагають вміння розкрити зміст певних етичних понять. Учні з середнім рівнем знань дають повні, аргументовані відповіді, підлітки з низьким рівнем моральних знань таких відповідей не дають.

Найбільш яскраво вікові та індивідуальні відмінності у рівнях засвоєння моральних знань проявляються в усвідомленні і оперативності знань. Молодші підлітки, маючи значний обсяг морально-етичних понять, "не можуть ще усвідомлювати складні взаємозв'язки системи "людина – мораль – поведінка" [6:89].

Завдання вчителя – навчити підлітка розрізняти духовну красу людини і показу, бачити причини негативних явищ, аналізувати прояви власних особистісних якостей і тих, що притаманні іншим, знайомити дітей із зовнішнім вираженням етичних норм, формувати культуру поведінки загалом.

Формування морально-етичної поведінки підлітка можливе лише за умови єдності трьох структурних компонентів культури поведінки: емоційно-мотиваційного, когнітивного і діяльнісного. На першому етапі формування культури поведінки "вихованець повинен ознайомитись з тими нормами і правилами поведінки, за якими повинен жити" [5:97]. Загальні правила поведінки подаються у Біблії. Більш конкретно ці правила деталізовані у розпорядку дня для учнів. Доцільно звернутись до духовної спадщини народу. Цілий ряд морально-етичних норм визначено у "Огієнкових афоризмах і сентенціях", як-от: "Виконати обіцянку – це честь твоя"; "умій прощати – в цьому висота служби ближньому"; "оглянімось навкруги, – скрізь повно людей, ще нещасливіших від нас... Допомагаймо їм"; "переконайте добром тих, хто думає або робить зле!"; "з веселим обличчям дивімось у очі терпінням, але обмірковуймо вихід із них спокійно, розважно й розумно"; "правда виховує повновартісних людей" [3:25].

На другому етапі формування культури поведінки підлітків вчителів слід домагатися глибокого розуміння суспільних норм і правил поведінки. Для розвитку усвідомленості етичних знань доцільно систематично пропонувати учням завдання по оцінці і самооцінці моральних якостей і їх проявів у поведінці. Завдяки цьому у підлітків формується адекватна оцінка моральних явищ. Третій етап формування культури поведінки передбачає "озброєння учнів вмінням і навичками діяти в процесі суспільних відносин відповідно до потрібних норм і правил поведінки" [7:98]. На цьому етапі доцільним є створення ігрових ситуацій, що дають можливість використовувати "систему психолого-педагогічних механізмів формування в учнів готовності до морально-етичних вчинків. Активна участь підлітків у визначенні мети вчинку, виборі засобів, прийнятті рішення, виконанні дій і їх оцінці, які проводяться в ігровій ситуації, дозволяють підліткам оволодіти вчинком як специфічним способом розв'язання моральних завдань. Практично необмежені можливості повторення однотипних ситуацій сприяють закріпленню досягнутих результатів і виробленню навичок культури поведінки"[6:121].

Навчально-виховний процес має багато можливостей для формування культури поведінки учнів: бесіди, етичні ігри, соціально-педагогічні тренінги у підлітковому віці, особливо чуттєвому для формування певних зразків поведінки, допомагають підліткам "глибше усвідомити прийняті в суспільстві етичні норми і поступово засвоювати їх як внутрішні еталони моральної поведінки" [6:123]. Зростанню духовної культури підлітків значною мірою сприятиме осмислення розмаїтого афористичного світу І. Огієнка. Його моральні заклики до молоді є актуальними і в наш час: "Умій відгадати, де саме треба виявити любов, а де – справедливість. Це велика мудрість" [3:141].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464с.
2. Кочетов А.И., Верцинская Н.И. Работа с трудными детьми: Кн. для учителя.– М.: Просвещение, 1986.– 160с.
3. Огієнкові афоризми і сентенції /Зібрав і впорядк. З. Тіменик. – Л.: Ін-т народозн. НАН України, 1996. – 96с.
4. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. – К.: АТ "Обереги", 1994. – 72 с.
5. Підласий І.П. Діагностика та експертиза педагог. проєктів: Навч. Посібник. – К.: Україна, 1998. – 343с.
6. Развитие нравственных убеждений школьников /Под ред. М. Боришевского. – К.: Рад. школа, 1986. – 184с.
7. Словарь по этике /Под ред. И. Кона. – М.: Изд.-во полит. литературы, 1981. – 432с.

Матеріал надійшов до редакції 26.11.2001 р.

Бисык Н. Н. Иван Огиенко и культура поведения подростков

В статье рассматриваются вопросы культуры поведения подростков в контексте гуманизма И. Огиенко.

Bisyk N. N. I. Ogiyenko and the culture of behaviour of teenagers.

This article deals with the problem of culture and behaviour of teenagers from the point of view of I. Ogiyenko's humanistic ideas.